

ОПЕРАЦІЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ НЕСТОРА МАХНА ПРОТИ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ТА В ПІВНІЧНІЙ ТАВРІЇ (ЖОВТЕНЬ 1919 р.)

На підставі архівних документів вперше відтворено перебіг бойових операцій повстанської армії Нестора Махна проти білогвардійських військ на теренах Катеринославщини і Північної Таврії у жовтні 1919 р., з'ясовано та узагальнено причини військових успіхів повстанських загонів, показано вплив боротьби на внутрішньому фронті на загальне стратегічне становище Збройних Сил Півдня Росії.

Ключові слова: білий рух, Збройні Сили Півдня Росії, повстанський рух, російська громадянська війна, Українська Народна Республіка.

На основе архивных документов впервые отображен ход боевых операций повстанческой армии Нестора Махно против белогвардейских войск на территории Екатеринославщины и Северной Таврии в октябре 1919 г., выяснены и обобщены причины военных успехов повстанческих отрядов, показано влияние борьбы на внутреннем фронте на общее стратегическое положение Вооруженных Сил Юга России.

Ключевые слова: белое движение, Вооруженные Силы Юга России, повстанческое движение, русская гражданская война, Украинская Народная Республика.

On the basing of archival documents in research is dericted the course of military actions between the Nestor Makhno`s insurgent army and the white troops in the Ekaterinoslav and North Tavria regions, the reasons of military successes of insurgent detachments, the influence of the struggle on the home front for general position Armed Forces of the South of Russia.

Key words: White movement, Armed Forces of the South of Russia, insurgent movement, Russian Civil War, Ukrainian People`s Republic.

Влітку 1919 р. російські білогвардійські війська генерала А. Денікіна завдали серйозних поразок Червоній армії на всьому південному театрі воєнних дій громадянської війни. У Приазов'ї й Лівобережній Україні білі розбили 13-ту й 14-ту радянські армії. В ході переможного наступу денікінські Збройні Сили Півдня Росії (ЗСПР) невдовзі зайняли Херсонщину і переважну частину Лівобережжя. Під ударами білих на захід з приазовських степів відступали не лише розбиті червоноармійські частини, але й загони повстанської армії „батька” Нестора Махна. У цій війні махновці вели боротьбу проти білих і червоних, відстоюючи право „трудящих України” на свободу від будь-якого поневолення. Втім, у боях з білогвардійцями на північній Херсонщині

махновські загони зазнали важкої поразки. Лише відступ повстанців на південно-східну Київщину, зайняту армією Української Народної Республіки, врятував їх від остаточного розгрому. Махно зумів майстерно скористатися обставинами, що виникли у зв'язку з початком українсько-білогвардійської війни, уклавши угоду про військову співпрацю з командуванням армії УНР. Отримавши від свого тимчасового союзника боєприпаси, махновські загони наприкінці вересня 1919 р. здійснили прорив білогвардійського фронту в районі Умані. Повстанська армія трьома колонами вирушила на Катеринославщину, звідки Махно збирався повести рішучу й безоглядну боротьбу проти „денікінців”.

Нестор Махно

* * *

Оскільки всі військові сили ЗСПР було скеровано на фронт проти Червоної армії й військ УНР, в розпорядженні Денікіна майже не було резервів, здатних у разі потреби придушити внутрішнє повстання. Автім, білогвардійське командування явно недооцінювало загрозу появи у своєму запіллі повстанських загонів Махна. Заданими білогвардійської розвідки, повстанська армія після прориву фронту налічувала не більше 5 000 бійців¹. Для переслідування повстанців було виділено невеличкий відділ у складі 136-го Таганрозького полку генерала П. Черського, гарматного дивізіону та батальйону Сімферопольського офіцерського полку під командою полковника Робачевського. Але ці сили не змогли перешкодити просуванню махновців до Дніпра. У перших числах жовтня 1919 р. махновська армія безперешкодно дісталася західних повітів Катеринославщини. Щоб зупинити махновців, з Олександрівська до ст. Апостолове було переведено батальйон Слов'янського полку генерала П. Віцентьєва². До того, у Миколаєві протягом двох діб було сформовано 2 офіцерські батальйони, летючий загін і гарматну батарею. 1-й Миколаївський офіцерський батальйон (700 чоловік) і батарея відразу ж вирушили до Знам'янки, де приєдналися до загону генерала П. Черського, а 2-й Миколаївський офіцерський батальйон (560 баг-

нетів) перейшов до району Апостолове – Кічкас, на допомогу Слов'янському полку³.

2 жовтня центральна колона повстанської армії зайняла Софіївку, а 3 жовтня досягла сс. Чумаків і Томаківки поблизу Олександрівська⁴. Права колона махновців витримала бій з батальйоном Сімферопольського офіцерського полку під ст. Казанка, після чого продовжила свій рух на Нікополь. Щоб перешкодити переправі махновців, на Кривий Ріг було відправлено батальйон Слов'янського полку і бронепотяг. Сам же генерал П. Віцентьєв з батальйоном Слов'янського полку, 2-м Миколаївським офіцерським батальйоном і бронепотягом „Дмитрій Донський” залишив ст. Апостолове і вирушив на Олександрівськ. Зі Знам'янки навздогін повстанцям рухався 1-й Миколаївський офіцерський батальйон⁵.

Махновці зайняли Кривий Ріг, завдавши поразки підрозділам Слов'янського полку. Стрімко просуваючись до Дніпра, повстанці захопили ст. Апостолове. Опівдні 4 жовтня передові роз'їзди махновців опанували Нікополь і Хортицю, а надвечір повстанські загони В. Павловського захопили Томаківку. Окремі відділи переправилися з Нікополя і зайняли Велику Знам'янку на лівому березі Дніпра⁶. Довідавшись, що залізничний шлях до Олександрівська перерізали повстанці, загін генерала П. Віцентьєва зупинився на ст. Мiroва, що на південь від Томаківки. „Генералу Віцентьєву зі Слов'янським полком не вдалося перехопити банди Махно в районі Апостолове і вони досягли Хортиці і Кічкаської переправи,” – повідомляв начальник штабу військ Новоросійської області ЗСПР генерал В. Чернавін командуванню Добровольчої армії⁷.

4 жовтня А. Денікін категорично наказав „за будь-яку ціну” перешкодити переправі махновців через Дніпро. Командувач Добровольчої армії генерал Май-Маєвський отримав наказ терміново зосередити у районі ст. Пологи полк Чеченської кінної дивізії, що дислокувалася на Харківщині. До ст. Пологи мали бути переведені 1-й армійський запасний батальйон з Ейська і 6-й запасний батальйон з Маріуполя. Два бронепотяги було направлено на лінію Маріуполь – Олександрівськ, а кораблі Дніпровської річної флотилії білих отримали наказ перешкодити переправі махновців через Дніпро. Загальне керівництво всією операцією покладалося на командира Слов'янського полку, генерала П. Віцентьєва⁸. Переслідування махновців мало здійснюватися без огляду на жодні адміністративні кордони.

Тим часом центральна колона махновських військ безперешкодно наблизилася до Дніпра. Кічкаський міст охороняли лише 2 роти Слов'янського полку. Коли пізно ввечері 4 жовтня махновці наблизилися до Кічкаського мосту, обидві роти без жодного пострілу перейшли на бік супротивника. Бронепотяг „Дмитрій Донський”, що прорвався до мосту з-під Нікополя, відійшов на Олександрівськ⁹.

Зміцнений панцерником „Орлятко”, загін генерала П. Віцентьєва розташувався на ст. Мирова, звідки збирався повести наступ на Томаківку. Але махновці випередили супротивника і розпочали бій вночі проти 5 жовтня. Ось як згодом описав генерал П. Віцентьєв події під ст. Мирова: „З півночі до світанку махновці обстрілювали розташування загону гарматним і кулеметним вогнем. На світанку, коли я почав артилерійську підготовку атаки, з боку махновців почулися голосні вигуки: «Мобілізовані, переходьте до нас, вам нічого не буде, видавайте своїх начальників-золотопогонників», внаслідок чого 2 офіцери і три роти 2-го Миколаївського батальйону по-зрадницькому перейшли на бік махновців, і я залишився лише з трьома ротами Слов'янського полку і резервною ротою миколаївців, яка мітингувала. Після цього махновці перейшли в наступ і на протязі чотирьох годин всі атаки було відбито з жорстокими для махновців втратами. Посилюючись поступово чисельно, махновці о 10 годині тісним кільцем оточили нас і я наказав пробиватися. Мені з невеличкою купкою офіцерів і вояків при допомозі кінних розвідників панцерника вдалося пробитися в Тарасівку, звідки без зволікань вирушив до Мелітополя”¹⁰. У бою загинули помічник командира Слов'янського полку, батальйонний і всі ротні командири. Рештки Слов'янського полку і 2-го Миколаївського батальйону, переправившись через Дніпро біля Тарасівки, відступили до Мелітополя¹¹. У найближчому майбутньому загін генерала П. Віцентьєва більше не становив загрози для махновців.

Група махновців

На світанку 5 жовтня повстанська кіннота на чолі з Н. Махном увірвалася до Олександрівська¹². „Неначе в зачароване, сонне царство влетіли махновці: ніхто ще не знав про їхній прорив під Уманню, не мав уявлення про те, де вони; влада не вживала жодних заходів, перебуваючи у звичній тиловій сплячці,” – згадував П. Аршинов¹³. За кілька годин до Олександрівська слідом за кіннотою увійшла й махновська піхота. У місті розташувалися штаб і Реввійськрада повстанської армії. Махновці святкували перемогу і готувалися до нового етапу боротьби за „соціальну революцію”. Культурно-просвітницький відділ Реввійськради видав звернення до повстанців і населення, в якому повідомив про перемоги над „кадетською армією” і в емоційних виразах закликав до боротьби „за вільні безвладні Ради робітників і селян”¹⁴.

Загін генерала П. Черського не міг перешкодити переправі основних сил повстанської армії через Дніпро. 1-й Миколаївський офіцерський батальйон полковника Булгакова було терміново викликано до Катеринослава, а батальйон Сімферопольського полку переведено до ст. Апостолове. 1-й запасний батальйон затримувався в Ейську, а 6-й запасний батальйон зі значним запізненням зосереджувався на ст. Пологи¹⁵. Частини катеринославської бригади державної варти мали утримувати ст. Синельникове.

Війська Новоросійської області діяли проти армії УНР, а війська Київської області ЗСПР були скуті боями з більшовиками на Чернігівщині й Київщині. „Зняти будь-які частини з нашого фронту неможливо, а тому надати реальну допомогу ми не можемо,” – телеграфував 5 жовтня генерал-квартирмейстер штабу військ Київської області А. Шуберський командуванню військ Новоросійської області¹⁶. Відтак, генерал А. Денікін вирішив направити проти махновців Чеченську кінну дивізію, яка знаходилася на Харківщині, у тиловому районі Добровольчої армії. Сформована влітку 1919 р., дивізія була не вельми численною – станом на 18 вересня 1919 р. в її лавах налічувалося 1237 шабел при 19 кулеметах¹⁷. Начальник дивізії, генерал О. Ревішин, мав досвід командування кінними з’єднаннями ще з часів Першої світової війни. У 1917 – 1918 рр. він встиг послужити у військах Центральної Ради та гетьмана П. Скоропадського, після чого перейшов на службу до білих. Командування Чеченською кінною дивізією було першим відповідальним призначенням для О. Ревішина у лавах Збройних Сил Півдня Росії.

За наказом Денікіна, в районі Синельникове – Чаплине – Пологи мали зосередитись 2-й, 3-й і 4-й полки чеченців (1-й Чеченський полк залишався для боротьби з повстанцями на Харківщині). Генерал О. Ревішин мусив перебрати командування всіма військами, що діяли проти Махна¹⁸. Оскільки дивізія не мала артилерії, на ст. Пологи було викликано гарматну батарею полковника Шкурко, що перебувала під Курськом, на фронті проти червоних¹⁹.

Захоплення махновцями Олександрівська стало значним успіхом повстанської армії. Просуваючись на південь, 6 жовтня 2-га повстанська бригада зайняла Великий Токмак, а кіннота на чолі з Н. Махном при підтримці 4-ї бригади атакувала Оріхів²⁰. Підрозділи державної варти і кілька панцерників відбили перші атаки махновців, але зрештою були змушені відступити²¹. Того ж самого дня махновці повели наступ на залізничну станцію Пологи, яку захищали 200 стражників, підрозділи 6-го білогвардійського запасного батальйону і 2 панцерники. Оборonoю станції командував начальник 2-ї армійської запасної бригади полковник Сичов. В ході жорстокого бою махновці захопили Пологи. Загін полковника Сичова відступив на Верхній Токмак. Оскільки частини Чеченської кінної дивізії, 1-й запасний батальйон і обіцяний штабом військ Київської області ЗСПР бронепотяг „Солдат” все ще перебували в дорозі, Сичову було наказано захищати ст. Волноваха²². Розміщені на цій залізничній станції артилерійські склади належало якомога швидше евакуювати. 8 жовтня в Бердянську і Мелітополі також розпочалася евакуація²³.

Вранці 7 жовтня Махно на чолі кінного загону увірвався до свого рідного Гуляйполя. Нечисленний загін державної варти (90 стражників) розбігся, частина стражників потрапила до полону. „Батька” з піднесенням вітали місцеві жителі²⁴. Махно негайно віддав військам наказ, в якому визначив найближчим завданням повстанської армії „якомога швидше перервати південні залізничні магістралі, що з’єднують Крим і Донецький басейн з районами Херсонщини і Київщини, а також відрізати йому (Денікіну. – М. К.) шляхи відступу до Азовського моря”²⁵. 1-ша бригада мала якомога швидше опанувати Олександрівськ і зайняти вузлові залізничні станції Синельникове і Чаплине. Піхота 2-ї бригади і 3-й Донський кінний полк мусили захопити Бердянськ і Маріуполь, а 4-та бригада – здобути Мелітополь. 3-тя бригада, що слугувала армійським резервом, повинна була зосередитися в районі Пологи – Царекостянтинівка – Верхній Токмак. У розпорядженні Махна в Гуляйполі залишалися 1-й Кубанський кінний і 1-й кулеметний полки, а також штабні кінні частини. Передбачалося, що після виходу до узбережжя Азовського моря повстанські частини просуватимуться на Таганрог і Ростов-на-Дону.

Чисельність махновської армії після виходу на Катеринославщину стрімко зростала. Появу загонів Махна в районі Олександрівськ – Бердянськ – Мелітополь місцеве селянство зустріло зі справжнім піднесенням. „Місцеве населення ставиться зі співчуттям і приєднується [до] його банд... Становище в районі повстання ускладнюється співчуттям населення, яке юрбами приєднується до повстанців,” – відзначалося в білогвардійських зведеннях²⁶. До махновців приєднувалися місцеві повстанські загони, а в деяких селах і все чоловіче населення. Начальник штабу махновської армії В. Білаш згадував: „В цей період полки зростали з

неймовірною швидкістю, вбираючи в армійський організм добровольців... Деякі полки встигли перетворитися на бригади і вже не вистачало рушниць, щоб їх озброїти”²⁷. Неабияк сприяла напливу добровольців і величезна особиста популярність Н. Махна, якого селяни зустрічали як борця за народну свободу і захисника від свавілля влади.

9 жовтня Н. Махно наказав командирів 1-ї повстанської бригади О. Калашникову поповнити свої частини партизанськими загонами, що діяли в районі Олександрівськ – Синельникове – Катеринослав і вздовж узбережжя Дніпра²⁸. З метою покращення управління військами, всю повстанську армію було поділено на чотири корпуси, кожен з яких складався з двох піших бригад, однієї кінної бригади і артилерії. Командиром 1-го Донецького корпусу став О. Калашников, частини якого склали кістяк нового формування. 2-й Азовський корпус очолив 30-річний анархо-комуніст, прапорщик царської армії і повний георгіївський кавалер Т. Вдовиченко. Командиром 3-го Катеринославського корпусу було призначено П. Гавриленка, а 4-го Кримського – В. Павловського²⁹.

Незважаючи на наявність у повстанській армії певної кількості досвідчених командирів, нестача кваліфікованих командних кадрів була однією з головних проблем махновців. Ані Н. Махно, ані його начальник штабу В. Білаш жодного дня не служили в російській царській армії і розпочали свою імпровізовану військову кар’єру щойно після революції. Більшість повстанських командирів з часів служби в царській армії у кращому разі мали звання унтер-офіцерів або ж молодших офіцерів воєнного часу (кадрових офіцерів серед махновців практично не було). Самої ж відваги і кмітливості було недостатньо, щоб забезпечити функціонування військових структур. Як наслідок, постачання і санітарна служба в повстанській армії були майже неналагоджені. Залишав бажати кращого й рівень дисциплінованості бійців, про що красномовно свідчили численні накази повстанських командирів, спрямовані на припинення грабунків, які охопили зайняті повстанцями райони³⁰.

Звістки про успіхи Махна на Катеринославщині застали головнокомандувача ЗСПР Денікіна в Криму, куди він прибув 5 жовтня. У супроводі свого начальника штабу генерала І. Романовського А. Денікін провів кілька днів у робочих візитах до Сімферополя й Одеси, не маючи можливості займатися оперативним керівництвом військами³¹. За відсутності головнокомандувача, у ставці ЗСПР розглядали можливість перенесення боротьби з Махном на лінію Юзівка – Волноваха – Маріуполь, для чого передбачалося виділити боєздатне військове з’єднання зі складу Добровольчої армії³². „В разі неприйняття рішучих заходів рух Махно при явному співчутті і підтримці місцевого населення та цілковитій розгубленості цивільної й військової адміністрації в районі повстання загрожує прийняти великі розміри і, зокрема, відрізати нас від джерел харчування,” – відзначив

помічник начальника оперативного відділу штабу головнокомандувача ЗСПР полковник А. Шкеленко під час розмови по прямому дроту зі штабом Добровольчої армії³³. „Становище ускладнюється загрозою таким пунктам, як Бердянськ, Волноваха, Маріуполь, де [знаходяться] наші значні артилерійські та інші склади, – повідомив генерал-квартирмейстер ставки ЗСПР Ю. Плющик-Плющевський генерала І. Романовського 8 жовтня. – Після евакуації Мелітополя зв'язок з півднем припиняється. Гадав би, що обстановка вимагає зняття з фронту надійних сил для якомога швидшої ліквідації повстання”³⁴.

Чеченська кінна дивізія була надто нечисленною, щоб самотужки впоратися з махновцями. Так, у 2-му Чеченському полку налічувалося лише 150 коней, у 3-му – 360, у 4-му – 30. До того ж, 1-й Чеченський кінний полк залишався на Харківщині. Не випадково зі штабу дивізії просили додатково надіслати проти Махна дивізію піхоти і кілька дивізій кінноти. Втім, у ставці ЗСПР і без того розуміли необхідність підсилити війська, що діяли проти махновців. 8 жовтня генерал-квартирмейстер ставки Ю. Плющик-Плющевський вирішив спрямувати проти Махна 1-шу Терську козаку дивізію зі складу 3-го Кубанського кінного корпусу генерала А. Шкуро (Добровольча армія) і бригаду 9-ї пішої дивізії (війська Київської області ЗСПР)³⁵. „Всі вжиті Вами заходи головком схвалює... – телеграфував наступного дня І. Романовський Ю. Плющик-Плющевському з борту крейсера «Генерал Корнілов». – Головком дозволив використати бригаду дев'ятої дивізії з артилерією, якщо її ще не введено в бій. На виділення однієї кінної дивізії з Добрармії також згоден. Крім того, головком наказав викликати кінну дивізію від Донської армії”³⁶.

Але становище на більшовицькому фронті не дозволяло негайно виділити війська для операцій проти Махна. Після попередніх консультацій було вирішено, що Добровольча армія відправить на Катеринославщину лише одну бригаду зі складу 1-ї Терської дивізії, Донська армія – козаку бригаду, а війська Київської області ЗСПР – 9-ту пішу дивізію. Всі ці частини мали вирушити в запілля за першої нагоди, а до того часу генерал О. Ревішин міг розраховувати лише на власні сили.

2-й Чеченський кінний полк почав зосереджуватися на ст. Чаплине, коли 8 жовтня до ст. Синельникове прибув генерал Ревішин. 9 жовтня до ст. Волноваха прийшли ешелони 3-го й 4-го Чеченського кінних полків (250 шабель), а також батарея полковника Шкурко (2 легкі гармати)³⁷. Оскільки Волноваху належало утримувати „за будь-яку ціну”, сюди було викликано 2-й запасний батальйон (600 багнетів) зі ст. Ясиновата, 1-й Донський саперний батальйон з Таганрога, а також 1-й Миколаївський офіцерський батальйон (650 багнетів) з Катеринослава. Підступи до вузлової залізничної станції Верхній Токмак, що на південь від Пологів, захищав загін полковника Сичова. 1-й запасний батальйон, що саме прибув з Ейська до Маріуполя,

отримав наказ терміново перейти до Бердянська. У Нікополі розташувався батальйон Сімферопольського офіцерського полку, а Дніпровська флотилія білих мала не допустити переправи махновців на лівий берег Дніпра в районі на південь від Олександрівська³⁸.

Опанувавши район Олександрівськ – Пологи – Гуляйполе, махновці розгорнули активний наступ в напрямку Синельникове – Катеринослав. „Противник всюди пасивний, лише в районі на південь від Синельникового помічено посилене пересування тачанок з кулеметами,” – йшлося в оперативному зведенні білогвардійського командування³⁹. На ст. Синельникове перебував Таврійський кінний дивізіон ротмістра Двойченка (270 шабель) і бронепотяг „Дмитрій Донський”, район ст. Чаплине займали 3 ескадрони 2-го Чеченського полку під командою полковника А. Рибасова і бронепотяг „Полковник Запольський”. 1-й повстанській бригаді спільно з партизанським загonom Петренка вдалося захопили Славгород. 9 жовтня авангардні відділи махновців вибили кінноту чеченців зі ст. Чаплине⁴⁰.

Поки повстанські частини просувалися на Синельникове, на східному напрямку махновці зайняли Царекостянтинівку. Захоплення повстанцями цієї вузлової залізничної станції остаточно відрізало Північну Таврію від залізничного сполучення з Катеринославом і Таганрогом.

Сили білогвардійців у Північній Таврії були нечисленними. 1-й запасний батальйон, який ледь встиг прибути до Бердянська з Маріуполя, було скеровано до Верхнього Токмака, на допомогу полковнику Сичову. У Бердянську залишилася лише команда запасного панцерного дивізіону, жоден з офіцерів якої не мав бойового досвіду. Начальником оборони міста призначено полковника Гладких⁴¹. У сусідньому Маріуполі знаходилися 150 вояків унтер-офіцерської інструкторської роти, окремі підрозділи 6-го запасного батальйону і піша рота міської державної варти. Стримувати махновські відділи, що наступали з району Олександрівська на Мелітополь, було доручено загону генерала П. Віцентьєва (рештки Слов'янського полку і 2-го Миколаївського батальйону, мелітопольська державна варта і комендантська рота)⁴².

Основні сили повстанського корпусу В. Павловського рухалися до Криму вздовж лівого берега Дніпра. Ввечері 9 жовтня повстанські відділи під командою Володіна (помічника Павловського) захопили Мелітополь⁴³. Загін генерала П. Віцентьєва відступив з міста без особливого опору. Білогвардійці зайняли оборонні позиції в районі на південний захід від міста, прикриваючи кримський напрямок. Оскільки Володін не поспішав просуватися далі, генерал Віцентьєв також дотримувався вичікувальної тактики. 11 жовтня з Севастополя до Перекопа було відправлено білогвардійський загін полковника Висоцького у складі 40 офіцерів, 2 маршевих рот і гарматної батареї⁴⁴. Ці незначні сили мали запобігти проникненню махновців на кримський півострів.

10 жовтня генерал О. Ревішин віддав військам накази, в яких визначив стратегію операції проти махновців. Таврійський кінний дивізіон ротмістра Двойченка при підтримці бронепотяга „Дмитрій Донський” мав просуватися зі ст. Синельникове на Олександрівськ. 2-й Чеченський кінний полк і бронепотяг „Полковник Запольський” отримали наказ повернути ст. Чаплине, а 1-й Донський саперний батальйон, бронепотяг „Солдат” і загін полковника Сичова (1-й і 6-й запасні батальйони) мали наступати на Пологи – Царекостянтинівку. На ст. Волноваха зосереджувалися 1-й Миколаївський батальйон з 4 гарматами, батарея полковника Шкурко, 2-й армійський запасний батальйон і 3-й Чеченський кінний полк. Рота 2-го запасного батальйону і 4-й Чеченський кінний полк мали вирушити зі ст. Волноваха до Маріуполя, начальником залоги якого було призначено полковника Малиновського⁴⁵.

11 жовтня 2-й Чеченський полк полковника А. Рибасова при підтримці бронепотяга „Полковник Запольський” атакував ст. Чаплине. Чеченцям вдалося завдати поразки махновцям (160 повстанців загинули, решта розбіглася), але наступ Таврійського кінного дивізіону на Олександрівськ розгортався менш вдало. 11 жовтня махновські загони, наступаючи зі Славгорода, контратакували білих під Синельниковим. Генерал Ревішин наказав командирі бригади катеринославської державної варти полковнику Папкевичу об'єднати в своїх руках командування військами катеринославського і синельниківського районів. „Наказую діяти якомога рішучіше для ліквідації, пам'ятаючи, що противника справжнього немає, а є лише банди розбійників,” – йшлося в наказі О. Ревішина⁴⁶. Однак зупинити наступ махновців під ст. Синельникове білогвардійцям не вдалося. „Якщо підтримка не надійде негайно, Синельникове буде відрізано, зв'язок з Харковим перервано і увесь район опиниться охоплений повстанням,” – телеграфував 11 жовтня губернатор С. Щетинін командуванню Добровольчої армії⁴⁷.

З Павлоградського повіту до Синельникового було терміново відправлено зведений загін державної варти полковника Косоротова. Білогвардійці зупинили просування махновців до ст. Синельникове, але організувати контрнаступ у відповідь не змогли. У боях під ст. Чаплине повстанцям навіть вдалося відбити у білих бронепотяг „Полковник Запольський”.

Поки загін полковника Сичова і 1-й Донський саперний батальйон полковника Талалаєва готувалися наступати на Пологи й Царекостянтинівку, махновці вкотре перехопили ініціативу до своїх рук і атакували Бердянськ. Стрімко просуваючись з району Царекостянтинівки, повстанські частини менш ніж за добу вийшли до азовського узбережжя. „Становище наше чудове,” – телеграфував начальник оборони міста полковник Гладких генералу Ревішину ще ввечері 10 жовтня⁴⁸. Але на світанку 11 жовтня махновські загони атакували Бердянськ. Близько 500 офіцерів і вояків, що складали

залогу міста, зовсім не чекали нападу і навіть не мали при собі належної кількості зброї, якої не бракувало на військових складах. „Поспіхом вишикувалися, вислухали в похмурому мовчанні незв’язну, замість запальної, промову начальника оборони і, не використавши й десятої долі наявного озброєння, рушили в різних напрямках з міста назустріч ворогу,” – згадував один з оборонців міста⁴⁹. В ході кількогодинного бою махновці зламали опір білих і увірвалися до Бердянська. Офіцери й бійці запасного панцерного дивізіону розбіглися, частина вояків перейшла на бік повстанців, а рештки залоги на чолі з начальником артилерійського складу полковником Первозванським знайшли порятунк на прибережній косі, звідки їх забрали пароплави⁵⁰.

Як стверджував у спогадах начальник штабу махновської армії В. Білаш, в Бердянську до рук повстанців потрапили 2 000 гарматних набоїв, 26 гармат, 3 000 000 рушничних набоїв, 50 кулеметів, 5 танкерів і 3 000 комплектів англійського обмундирування⁵¹. Відразу ж після зайняття міста махновці висадили в повітря склад артилерійських снарядів і спалили значну частину спорядження⁵². „З перших же днів «вільне» місто наводнили тисячі селянських підвід, на які вантажилося з крамниць все, що було, і майже три тижні на підводах вивозилися снаряди, набої, зброя, спорядження, що вціліли при вибуху складів. Все це вивозилося селянами до своїх сіл,” – згадував сучасник⁵³.

Втрата Бердянська справила помітне враження на денікінське командування. Варто було повстанцям захопити ще й Маріуполь, як під удар потрапляла й розташована в Таганрозі ставка ЗСПР. 11 жовтня А. Денікін розпорядився вжити всіх заходів для прискорення перекидання 1-ї Терської дивізії і Донської бригади до району ст. Волноваха. Зважаючи на серйозність становища, генералу Ревішину було підпорядковано всі війська, що діяли проти повстанців Махна, включно з розташованими у Криму частинами. Увечері 11 жовтня бойовий склад цих військ розподілявся таким чином: район ст. Волноваха – 1250 багнетів, 150 шабель, 6 гармат і 7 кулеметів, район ст. Розівка – 500 багнетів, 6 гармат, 8 кулеметів, 1 бронепотяг, Катеринослав – 250 багнетів, 590 шабель, 6 гармат, 10 кулеметів, ст. Синельникове – 270 шабель і 1 бронепотяг, ст. Просяна – 150 шабель, 6 кулеметів, 1 бронепотяг, Маріуполь – 50 шабель, 26 багнетів і 2 кулемети⁵⁴.

Надвечір 11 жовтня 1-й Донський саперний батальйон і бронепотяг „Солдат” з боєм зайняли ст. Царекостянтинівка⁵⁵. Оскільки потреба прикривати Бердянськ з півночі відпала, до Царекостянтинівки перейшли 1-й і 6-й запасні батальйони. Деморалізований 6-й запасний батальйон було скеровано до Маріуполя, а 1-й запасний батальйон разом зі щойно прибулою з Сімферополя ротою 7-го запасного батальйону склав загін полковника Талалаєва. Але наступ на ст. Пологи тепер не входив до

планів О. Ревішина – головним завданням стала оборона Маріуполя. Генерал вирішив тимчасово відмовитися від наступальних дій і частиною своїх сил зміцнити маріупольську залогу. Щоб занадто не ослабити царекостянтинівський напрямок, до ст. Волноваха було викликано з Чугуєва 1-й Чеченський кінний полк.

Станом на 12 жовтня залогу Маріуполя складали: інструкторська рота, особлива рота 2-го запасного батальйону, рота військового начальника і 4-й Чеченський кінний полк (менше сотні бійців з двома кулеметами)⁵⁶. 12 жовтня Ревішин відправив до Маріуполя гарматну батарею полковника Шкурко, роту зі складу 6-го запасного батальйону (350 вояків) і бронепотяг „Солдат”⁵⁷. Крім того, 12 жовтня до Маріуполя прибули доправлені на баржі рештки бердянської залогі (160 вояків при 2 важких гарматах і 2 кулеметах). Вночі проти 13 жовтня до Маріуполя дісталися пароплавом начальник бердянської повітової державної варти і близько 100 вояків, що врятувалися від повстанців. У маріупольський порт прибули кораблі Дніпровської флотилії ЗСПР, англійський крейсер і міноносець⁵⁸. Поступово паніка в місті вщухла, а вже 14 жовтня начальник залогі полковник Малиновський мало не готувався до наступу на Бердянськ.

Полковник Сичов скаржився командуванню, що слабкість піхоти і відсутність кінноти не дають змоги здобути ст. Пологи. Генерал О. Ревішин також вважав, що без значних сил кінноти знищити рухливі махновські загони неможливо. 12 жовтня Ревішин телеграфував до ставки ЗСПР: „Вважаю ситуацію надзвичайно серйозною. Махно, сп’янілий від успіху і підсилений засобами, користуючись місцями співчуттям населення, нахабніє. На такій величезній території незначними наявними силами ліквідувати повстання важко, обіцяні кінні частини не йдуть”⁵⁹.

Проти переведення з’єднань козачої кінноти на Катеринославщину в час напружених боїв з червоними виступало командування Донської армії. Намагався протидіяти цьому й командир 3-го Кубанського кінного корпусу генерал А. Шкуро, частини якого були втягнуті в жорстокі бої з більшовиками. 12 жовтня А. Шкуро звернувся до командування з проханням затримати перекидання 1-ї Терської дивізії, щоб дати йому змогу здійснити операцію проти червоної кінноти С. Будьонного⁶⁰. У ставці ЗСПР відхилили це прохання, але справа знову затяглася. На фронті під Києвом також точилися запеклі бої з більшовиками, і командування військ Київської області ЗСПР не поспішало перекидати частини 9-ї дивізії до району ст. Синельникове, як того вимагав головнокомандувач. 14 жовтня А. Денікін, враховуючи важке становище на київському фронті, дозволив виділити для операцій проти Махна лише зведено-стрілецький полк зі складу 9-ї дивізії⁶¹. Крім того, він наказав командуванню 5-го кінного корпусу, частини якого вели бої з більшовиками на путивльському напрямку, виділити для операцій проти Махна зведений полк 9-ї кінної дивізії.

Поки денікінське командування шукало сил для знищення махновської армії, становище в запіллі білих на Катеринославщині погіршувалося. Після захоплення району Олександрівськ – Мелітополь – Бердянськ Махно не збирався зупинятися на досягнутому. 13 жовтня „батько” наказав повстанській армії зайняти лінію Катеринослав – Синельникове – Чаплине – Гришине – Волноваха – Маріуполь, а по змозі заволодіти й Кримом. При цьому 1-й Донецький корпус мав зосередити свої головні сили у районі ст. Синельникове (зі штабом в Олександрівську) і підпорядкувати район Олександрівськ – Катеринослав – Синельникове – Чаплине. 2-й Азовський корпус отримав наказ опанувати район Волноваха – Маріуполь – Широка, згрупувавши головні сили у районі ст. Волноваха. 3-й Катеринославський корпус (штаб на ст. Пологи) мав зайняти кіннотою ст. Гришине, а піхотою – район Гуляйполе – Пологи. 4-й Кримський корпус (штаб в Мелітополі) повинен був захопити Генічеськ, Джанкой, Керч, Феодосію і, зв’язавшись з „кримськими повстанцями”, здобути Крим⁶².

Наступ 1-го Донецького корпусу О. Калашникова на синельниківському напрямку відбувався з перемінним успіхом. Махновці захопили Чаплине і Демурине, відкинувши на схід 2-й Чеченський кінний полк. 16 жовтня А. Денікін призначив командувачем синельниківської групи генерала А. Корвін-Круковського, при чому державна варта залишалася у підпорядкуванні губернатора С. Щетиніна⁶³. Поки Корвін-Круковський їхав з Таганрога до ст. Синельникове, 2-й Чеченський полк кінним наскоком заволодів ст. Демурино. 17 жовтня чеченці після двогодинного бою зайняли ст. Просяна, але під вогнем ворожого бронепотяга були змушені відступити⁶⁴.

Активно розгортався наступ махновців на маріупольському напрямку. Командир 2-го Азовського корпусу Т. Вдовиченко прагнув будь-якою ціною здобути Маріуполь і атакувати Таганрог. Вже 13 жовтня махновські загони повели наступ на ст. Царекостянтинівка, але 1-й Донський саперний батальйон відбив усі атаки повстанців. 14 жовтня з Волновахи до Царекостянтинівки було направлено 3 ескадрони 3-го Чеченського кінного полку⁶⁵. 1-й Чеченський полк саме прибув на ст. Волноваха, коли 14 жовтня станцію атакували махновці. Ось що згадував офіцер полку про становище у Волновасі: „Обстановка була невизначеною і тривожною. Ніхто напевно не знав, де противник, а був він десь поблизу і часом обстрілював вокзал своєю артилерією. Штаб дивізії сильно нервувався; тільки що розривом снаряда на платформі було важко поранено полковника Яковсона (харківського улана), якому відірвало ліву руку. Мене приспішували з розвантаженням і вимагали виводити коней східцями прямісінько на шлях – оскільки всі платформи було забито військовими частинами, які розвантажувалися... Обстановка довкола була настільки

невідомою, що ми в ескадроні увесь час тримали чергові взводи і висилали ближню розвідку”⁶⁶.

15 жовтня до Волновахи прибув перший ешелон донської козачої бригади, виділеної зі складу 1-ї Донської зведеної дивізії генерала Савельєва (2-й Донський корпус). Бригада складалася з 1-го конвойного і 62-го Донського полків і за наказом командувача Донської армії генерала В. Сідоріна стала називатися 2-ю Донською зведеною кінною бригадою⁶⁷. Зважаючи на прибуття до білогвардійців підкріплень, Т. Вдовиченко не ризикнув ув’язуватися у вирішальний бій за Волноваху. Головною метою повстанського командира було здобуття Маріуполя.

17 жовтня донські сапери, підрозділи 3-го Чеченського полку і загін полковника Талалаєва, витримавши жорстокий бій з махновцями, відступили з Царекостянтинівки на ст. Розівка⁶⁸. На допомогу їм було скеровано частини 2-ї Донської зведеної кінної бригади з Волновахи. 17 жовтня до Волновахи прибув з-під Путивля зведений полк 9-ї кінної дивізії під командою полковника В. Виграна (622 багнети і 230 шабель при 30 кулеметах), командирований зі складу 1-ї дивізії 5-го кінного корпусу Добровольчої армії. Один з офіцерів полку згадував: „На Махно дивилися, як на бандита, з яким легко справитися, і настрої у всіх був бадьорий”⁶⁹.

А. Денікін вимагав за будь-яку ціну зупинити просування махновців до Маріуполя. „У боротьбі з бандами Махно і населенням, що приєднується до нього зі зброєю в руках, головком наказав діяти безжально,” – телеграфували до штабу генерала О. Ревішина зі ставки 17 жовтня⁷⁰. Однак Ревішин наполягав на тому, що без обіцяної 1-ї Терської козачої дивізії розпочинати загальну операцію проти Махна неможливо. Коли з’ясувалося, що дивізія затримується на більшовицькому фронті, 17 жовтня ставка ЗСПР категорично зажадала від штабу Донської армії негайно відправити дивізію в розпорядження О. Ревішина. 19 жовтня А. Денікін телеграфував командуванню Донської армії: „Наказую негайно вивести дивізію з бою і спішно вести в запілля. Махновцями зайнято Олександрівськ, Мелітополь, Бердянськ, і сьогодні вони ведуть наступ на Маріуполь. Злочин тих, хто затримує дивізію, не має виправдання”⁷¹. Але втручання Денікіна нічого не змінило: дивізія й далі перебувала в боях з червоними. Командир 3-го Кубанського корпусу генерал А. Шкуро мотивував це важким становищем на більшовицькому фронті, де його військам протистояли переважаючі сили ворожої кінноти. Поступившись наполегливим вимогам зі ставки, командувач Донської армії віддав розпорядження про переведення до району Чаплине – Синельникове лише 2-ї бригади 1-ї Терської козачої дивізії.

Тим часом частини махновського 2-го Азовського корпусу просувалися на схід, наближаючись до Маріуполя й охоплюючи Волноваху з півночі й півдня. Під загрозою захоплення повстанцями опинився Кримський

півострів. Загін генерала П. Віцентьєва (800 багнетів, 100 шабель, 8 гармат) займав район ст. Сокологірне. 19 жовтня поблизу німецької колонії Александрфельд розвідувальний загін білих розгромив 15-й Казанський полк 4-го Кримського корпусу махновців⁷². Але, незважаючи на цей успіх, загін генерала П. Віцентьєва навряд чи міг зупинити просування значних сил махновців.

У Криму знаходилися лише нечисленні запасні військові частини. Позиції на Перекопі майже не охоронялись. Полковник Чарховський, комендант розташованого поблизу Перекопа м. Вірменський Базар, повідомляв: „У моєму розпорядженні для розвідки попереду Перекопа мається лише п'ятдесят стражників і дванадцять добровольців, озброєних рушницями Бердана і то з обмеженою кількістю набоїв... Будь-які активні дії при таких силах геть неможливі”⁷³. Начальник залоги Севастополя генерал В. Субботін розпорядився направити до Перекопа надійний військовий підрозділ, а також тримати наготові по одній роті (100 вояків) в Керчі, Сімферополі та Євпаторії. Крім того, в розпорядження генерала П. Віцентьєва було вислано 2 бронепотяги⁷⁴.

18 жовтня генерал О. Ревішин направив до ставки ЗСПР доповідь, в якій визначив сили Махна в 5 000 багнетів, 2 000 шабель, 20 гармат і 500 кулеметів. Водночас, за підрахунками О. Ревішина, в районі Волноваха – Розівка – Маріуполь білогвардійці мали 3 700 багнетів, 2 000 шабель, 14 гармат і 45 кулеметів. Очікувалося прибуття до Маріуполя Кавказького офіцерського полку зі складу військ Чорноморського узбережжя ЗСПР, а до району ст. Гришине – 1-ї Терської дивізії й зведено-стрілецького полку. „Після прибуття всіх очікуваних частин гадаю перейти в загальний наступ з усіх відтинків з метою оточити і знищити всі банди і стерти з лиця землі осине гніздо повстанців,” – резюмував у доповіді О. Ревішин⁷⁵. 19 жовтня авангардні частини 1-ї Терської козачої дивізії прибули до ст. Чаплине. Основні сили 2-ї бригади дивізії (близько 1 000 шабель) було спрямовано до Волновахи. Водночас, на ст. Гришине почали прибувати ешелони зведено-стрілецького полку зі складу 9-ї білогвардійської дивізії (війська Київської області ЗСПР).

Однак білогвардійські підкріплення прибували повільніше, аніж наступали махновці. 18 жовтня повстанські частини атакували на ст. Розівка, але були відбиті контратакою донських саперів, втративши 3 кулемети і 200 полонених⁷⁶. Та вже на світанку 19 жовтня махновці повели наступ на Маріуполь. Довідавшись про це, опівдні того ж дня генерал О. Ревішин наказав 2-й Донській зведеній бригаді полковника Н. Морозова рухатися похідним порядком зі ст. Розівка до Маріуполя⁷⁷. З Волновахи до Маріуполя було відправлено залізницею 2 ескадрони зведеного полку 9-ї кінної дивізії і бронемайданчик з гарматою й кулеметами. Але підкріплення могли дістатися Маріуполя не раніше ранку наступного дня. Ввечері 19

жовтня донці розбили невеличкий махновський відділ біля ст. Осланове, але встигнути до розв'язки бою під Маріуполем вже не могли⁷⁸.

Білогвардійська залога Маріуполя мала низьку боєздатність. Підрозділи 2-го запасного батальйону склалися з ледь озброєних гімназистів і студентів, 6-й запасний батальйон ще не прийшов до тям після поразки під Пологами, деморалізований бердянський загін полковника Гладких взагалі мало надавався для бойових дій, а 4-й Чеченський полк налічував у бойовому складі лише 60 шабель⁷⁹. Після того, як махновці збили білогвардійські застави біля Ялти і ст. Мангуш, переважна частина маріупольської залоги зосередилася на західних підступах до міста. Але махновська кіннота, здійснивши обхід, відрізала сили супротивника від Маріуполя. Охоплені панікою білі почали відступати, а тим часом повстанська кіннота увірвалася до міста. Нечисленні білогвардійські підрозділи (140 чоловік) кинули зброю й розбіглися, причому першим зник з міста начальник залоги полковник Малиновський. До вечора 19 жовтня махновці без особливого опору зайняли Маріуполь, захопивши значні запаси військового майна⁸⁰.

Отже, шлях на Таганрог було відкрито. У ці дні часопис Реввійськради повстанської армії „Шлях до волі” багато писав про евакуацію денікінської ставки з Таганрога і селянські повстання, які нібито відбувалися в Криму⁸¹. Основні сили піхоти 2-го Азовського корпусу після взяття Маріуполя розгорнули наступ вздовж залізниці на Волноваху, а 2-га кінна бригада вирушила на Таганрог⁸². Рештки маріупольської білогвардійської залоги відкотилися до станиці Новомиколаївської. Деморалізовані частини, кинувши гармати, прихопили з Маріуполя запаси спирту і влаштували в станиці пиятику, яка супроводжувалася грабунками і безчинствами над населенням. Це тривало, допоки за вказівкою коменданта Головної квартири ставки ЗСПР все чоловіче населення станиці Новомиколаївської не почало готуватися до оборони від повстанців. 100 стариків і юнаків озброїлися, виставивши довкола станиці застави⁸³.

20 жовтня Денікін наказав Ревішину докласти усіх зусиль, щоб 21 жовтня повернути Маріуполь. Генерал негайно пообіцяв головнокомандувачеві зробити все можливе. Не чекаючи прибуття морем Кавказького офіцерського полку, О. Ревішин звелів колишнім частинам маріупольської залоги готуватися до наступу на Маріуполь⁸⁴. Підрозділи зведеного полку 9-ї кінної дивізії були змушені повернутися на ст. Волноваха, оскільки залізниця виявилася в руках махновців. Для наступу на Маріуполь призначалася 2-га Донська зведена бригада полковника Н. Морозова, якій було дано команду здобути місто не пізніше 21 жовтня.

Становище ставки ЗСПР після зайняття махновцями Маріуполя ставало справді небезпечним. Станом на 18 жовтня залога Таганрога налічувала лише 306 багнетів, не рахуючи дрібних підрозділів, що перебували при штабі головнокомандувача⁸⁵. У розпорядженні А. Денікіна не

Генерал В. Май-Маєвський

було резервів, щоб зупинити просування повстанців до Таганрога. Як згадував керівник відділів законів і пропаганди Особливої наради при головнокомандувачеві ЗСПР К. Соколов, у ставці Денікіна спалахнула справжня паніка, що охопила навіть іноземні місії. „Викликані з фронту кубанці ніяк не могли доїхати внаслідок псування залізниці повстанцями, офіцерський полк з Кавказького узбережжя затримувався внаслідок шторму, – писав згодом К. Соколов. – Захищатись не було чим. Денікін хоча й не відреагував на численні прохання підлеглих виїхати з Таганрога, у розмовах з найближчими співробітниками не приховував, що становище дуже серйозне”⁸⁶.

21 жовтня командувач Добровольчої армії В. Май-Маєвський

телеграфував командирі 3-го Кубанського корпусу А. Шкуро: „Маріуполь зайнято махновцями, що створює вже загрозу ставці. Сподіваюся, з огляду на таку ситуацію, незважаючи на відомі мені важкі умови, в яких Ви знаходитесь до підходу частин Мамонтова, все ж, з властивою Вам енергією, приймете негайно і рішуче всі заходи для того, щоб Терську дивізію було перекинуто до генерала Ревішина в найкоротший термін”⁸⁷.

Однак становище на більшовицькому фронті було надзвичайно важким. 19 жовтня червоний кінний корпус С. Будьонного завдав поразки козачій кінноті 3-го Кубанського і 4-го Донського корпусів, а 20 жовтня переважаючі сили більшовиків захопили Орел. Білогвардійські війська на московському напрямку перейшли до оборони. Генерал А. Шкуро направив А. Денікіну доповідь, в якій вказував на катастрофічні наслідки зняття Терської дивізії з більшовицького фронту: „За обов’язком воїна й громадянина доповідаю, що протистояти Кінній армії Будьонного я не можу. Ця армія, зосереджена в числі 15 тис. шабель у районі Грязі, веде тепер жорстокий наступ на наші частини. У моєму розпорядженні є близько 600 шабель Кавказької дивізії, яка у даний момент втратила коней, і 1 500 шабель – залишки корпусу Мамонтова. Залишається Терська дивізія мого корпусу – близько 1 800 шабель з добрим кінським складом, але ця дивізія за Вашим наказом в мене забирається... для відправки в Таганрог, задля

знищення діючих там махновських банд. В силу викладеного вище віддаю наказ – завтра залишити Воронеж”⁸⁸. Таким чином, рішення денікінського командування про ослаблення задіяних на більшовицькому фронті сил виявилось фатальним. 24 жовтня червона кіннота заволоділа Воронежем, після чого більшовицькі армії розгорнули наступ на Курськ, а кінний корпус Будьонного атакував праве крило Добровольчої армії. Під ударами переважаючих сил супротивника білогвардійські війська невдовзі почали відступати.

Поки білогвардійське командування з’ясовувало, де взяти частини для порятунку денікінської ставки, махновці перейшли в активний наступ на катеринославському і волноваському напрямках. Частини 1-го Донецького корпусу О. Калашникова, утримуючи Славгород, атакували ст. Синельникове. Станом на 19 жовтня білі в цьому районі мали лише 500 багнетів і 300 шабель⁸⁹. 19 жовтня підрозділи Джигітського кіннопартизанського загону зі складу 1-ї Терської козачої дивізії відбили атаку махновців на ст. Чаплине. 20 жовтня інші частини терців, разом зі зведеним полком 9-ї кінної дивізії, завдали поразки повстанській кінноті під ст. Петровська, неподалік Волновахи.

Частини повстанського 1-го Донецького корпусу посилили натиск у катеринославському районі. Вранці 21 жовтня махновці захопили ст. Синельникове, змусивши Таврійський кінний дивізіон і підрозділи зведено-стрілецького полку до відступу⁹⁰. Катеринослав виявився відрізаним від безпосереднього залізничного сполучення з військами генерала О. Ревішина і дедалі більше нагадував обложену з усіх боків фортецю. Білогвардійська залога міста налічувала лише 300 багнетів і 500 шабель, причому запасний батальйон 5-ї пішої дивізії вважався ненадійним⁹¹.

З Синельникова і Олександрівська Катеринославу загрожували махновці, на лінії Синельникове – Чаплине курсував махновський бронепотяг „Пам’яті Лютого” (відбитий у білих „Генерал Гейман”). О. Ревішин наказав командувачеві катеринославсько-синельниківської групи А. Корвін-Круковському негайно відбити Синельникове і наступати на Олександрівськ. Генерал-квартирмейстеру штабу ставки ЗСПР Ю. Плющик-Плющевському О. Ревішин заявив: „Віддачу Маріуполя і Синельникова я розглядаю як епізоди. Коли перейду в загальний наступ, то битиму Махна, як захочу”⁹².

Але становище катеринославської залоги погіршувалося з кожним днем. 22 жовтня генерал А. Корвін-Круковський наказав розпочати евакуацію міста. Це розпорядження викликало гнівну реакцію командувача Добровольчої армії В. Май-Маєвського, який ледь не звільнив А. Корвін-Круковського з посади. Опам’ятавшись, Корвін-Круковський скасував наказ про евакуацію, а Май-Маєвський 23 жовтня телеграфував

Відділ білогвардійської кінноти

Ревішину: „Тимчасово Катеринослав повинен розраховувати лише на власні сили, використовуючи могутню взаємодію водних перешкод”⁹³. Зосереджені в Павлограді й Лозові білогвардійські частини мали обмежуватися лише обороною зайнятих позицій.

Всю увагу білогвардійського командування в ці дні було прикуто до операцій на маріупольському напрямку. Вранці 21 жовтня 2-га Донська зведена бригада кінною атакою здобула Маріуполь. Повстанці зазнали важких втрат: лише 5-й Гуляйпольський кінний полк втратив близько 200 бійців вбитими й пораненими. До рук донців потрапив також повстанський обоз, 2 гармати і кілька кулеметів⁹⁴. Того самого дня до міста зі сходу увійшли авангардні частини маріупольського загону, а 22 жовтня прибув Кавказький офіцерський полк (700 багнетів). Командир полку, полковник П. Бородаєвський, вступив у командування зосередженими в маріупольському районі білогвардійськими частинами⁹⁵.

Таким чином, загрозу наступу махновців на Таганрог було ліквідовано. У ставці ЗСПР звістка про взяття Маріуполя викликала полегшення і рішучість будь-якою ціною покінчити з повстанням. 21 жовтня начальник штабу головнокомандувача телеграфував генералу О. Ревішину: „Головком наказав знову підтвердити: з махновцями чинити без жалю. Полонені, до взводних і окремих [командирів], мають знищуватися, так само, як і наші, що потрапили до полону і були знову захоплені нами”⁹⁶.

Командир 2-го Азовського повстанського корпусу Т. Вдовиченко не мав наміру здаватися. 22 жовтня махновські частини розгорнули наступ на Волноваху. „Становище Волновахи зараз дуже важке, – повідомляли зі штабу генерала О. Ревішина 22 жовтня. – Противник значними силами потіснив наші кінні частини і вже зайняв Валерьянівку, обходячи Волноваху з півночі. Наша кіннота, драгуни 9 полку і Гірсько-Моздокський коза-

чий полк знаходяться на схід від села Валер'янівки. Вимальовується загроза можливості розриву залізничного сполучення на північ від Волновахи, про що попереджено ешелони з військами, які прямують до Волновахи”⁹⁷. Виснажений двотижневими боями загін полковника Талалаєва, що перебував на ст. Розівка, не міг допомогти волноваській групі білих. „Становище тут дуже серйозне, але я все ж таки гадаю, що викручуся,” – заявив генерал О. Ревішин під час розмови по прямому дроту зі ставкою ЗСПР⁹⁸.

У Ревішина були підстави для оптимізму. Терські козаки і Миколаївський офіцерський батальйон упродовж кількох днів успішно відбивали всі атаки махновців на ст. Волноваха. Крім того, саме в цей час на „внутрішній фронт” почали прибувати частини 1-ї Терської козачої дивізії. Вже 23 жовтня О. Ревішин розробив план наступальних операцій проти махновської армії. Генерал розраховував, що прибуття в його розпорядження боєздатних військових з’єднань з фронту дозволить швидко покінчити з силами Махна. Теоретично, він мав рацію. В історії боротьби білогвардійців з махновським повстанням наприкінці 1919 р. починалася нова сторінка: тепер повстанцям протистояли регулярні, добре вишколені й доволі численні військові з’єднання, а не слабкі й розрізнені резервні частини.

Таким чином, внаслідок відсутності у запіллі білогвардійських військ значних резервів, неозорі простори Приазов’я на початку жовтня 1919 р. виявилися майже цілковито беззахисними перед повстанською армією. Діючи агресивно й сміливо, махновці за кілька тижнів захопили значні терени Катеринославщини і Північної Таврії. Про розмах операцій загонів Махна свідчить той факт, що повстанці ледь не зайняли ставку генерала Денікіна в Таганрозі. Допоки силам Махна протистояли запасні батальйони і охоронні підрозділи, успіх незмінно був на боці повстанців. Тож денікінському командуванню довелося терміново знімати для операцій проти Махна війська з більшовицького фронту. Прибуття цих військ на Катеринославщину неминуче схияло чашу військового успіху на бік білих. Інша річ, що в час найвищої напруги у боях ЗСПР з Червоною армією перекидання кількох з’єднань на „внутрішній фронт” ставило під питання успіх наступу на московському напрямку. Ризиковане рішення денікінського командування означало для білих хистке балансування на межі військової катастрофи, яке в перспективі також мало цілком передбачувані наслідки.

ПРИМІТКИ

- 1 Росийский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 25. – Л. 197; Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 47; Там же. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 179. – Л. 133.
- 2 Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 41.

- 3 Там же. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 138. – Л. 378 об. – 379 об.; Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 42 – 45.
- 4 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К., 1993. – С. 312.

- 5 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 58а; Там же. – Д. 16. – Л. 248.
- 6 Там же. – Д. 15. – Л. 35, 49, 58, 58а, 59а, 61, 114; Там же. – Д. 16. – Л. 248.
- 7 Там же. – Д. 15. – Л. 38.
- 8 Там же. – Л. 27, 29, 39.
- 9 Там же. – Д. 16. – Л. 103; Там же. – Д. 15. – Л. 28, 64 – 66.
- 10 Там же. – Д. 15. – Л. 99. – 100.
- 11 Ваврик В. Карпатороссы в Корниловском походе и Добровольческой армии. – Львов, 1923. – С. 23; РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 173.
- 12 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 313; Коммунисты среди партизан (Отчет Екатеринославского Губкома Зафронтбюро ЦК КП(б)У) // Летопись революции. – 1925. – № 4 (13). – С. 94.
- 13 Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 137.
- 14 Див.: Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. Документы и материалы. – М., 2006. – С. 203 – 205.
- 15 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 96, 110, 146.
- 16 Там же. – Л. 28.
- 17 Там же. – Д. 35. – Л. 143
- 18 Там же. – Д. 15. – Л. 59, 62 – 64.
- 19 Там же. – Л. 28об., 54, 62, 95.
- 20 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 314.
- 21 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 110, 125, 173, 200, 212; Там же. – Д. 16. – Л. 248.
- 22 Там же. – Д. 15. – Л. 111 – 113, 148 – 149, 167, 173, 268; Там же. – Д. 16. – Л. 248об.
- 23 Там же. – Д. 15. – Л. 246, 265, 278, 313; Там же. – Д. 16. – Л. 1, 15; Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2133. – Оп. 1. – Спр. 514. – Арк. 2.
- 24 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 226, 263; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 5881. – Оп. 2. – Д. 747. – Л. 39; Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 314.
- 25 РГВА. – Ф. 198. – Оп. 5. – Д. 45. – Л. 49.
- 26 Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 212, 255.
- 27 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 316.
- 28 РГВА. – Ф. 198. – Оп. 5. – Д. 45. – Л. 48; ЦДАВО України. – Ф. 1824. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 3.
- 29 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 300; РГВА. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Д. 43. – Л. 138об.; Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 464об.
- 30 Див.: Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. – С. 224 – 225; Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К., 1991. – С. 189.
- 31 ГАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 2. – Д. 747. – Л. 46об. – 51.
- 32 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 167.
- 33 Там же. – Л. 313.
- 34 Там же. – Л. 255, 265.
- 35 Там же. – Л. 271 – 271об., 272, 313, 318; Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 14, 15, 42, 45; Там же. – Д. 17. – Л. 230; Елисеев Ф. С хоперцами от Воронежа до Кубани в 1919 – 1920 гг. Воспоминания о гражданской войне. – Ч. 1. – Нью-Йорк, 1962. – С. 25.
- 36 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 5.
- 37 Там же. – Л. 23, 24 – 25; Там же. – Д. 15. – Л. 234, 242.
- 38 Там же. – Д. 15. – Л. 220, 234, 264, 306, 311; Там же. – Д. 16. – Л. 12, 15, 24, 25, 27.
- 39 Там же. – Д. 16. – Л. 59.
- 40 Там же. – Л. 22, 26; Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 316; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. – С. 210.
- 41 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 51, 248; Там же. – Д. 15. – Л. 246.
- 42 Там же. – Д. 15. – Л. 226, 246, 261, 265, 269; Там же. – Д. 16. – Л. 1, 15.
- 43 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 314 – 315.
- 44 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 110.
- 45 Там же. – Л. 62.
- 46 Там же. – Л. 87.
- 47 Там же. – Л. 67.
- 48 Там же. – Л. 248об.

- 49 Библиотека-фонд „Русское зарубежье” (далі – БФРЗ). – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. 133. – Л. 55.
- 50 Там же. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. 166. – Л. 165; Там же. – Ед. хр. 133. – Л. 57, 61; Там же. – Ед. хр. Е-108. – Л. 45; РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 103, 122, 139, 176 – 177, 248об.
- 51 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 314.
- 52 БФРЗ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. Е-108. – Л. 45; Там же. – Ед. хр. Ав-18. – Л. 4; Там же. – Ед. хр. 133. – Л. 61.
- 53 Герасименко Н. Батько Махно. Мемуары белогвардейца. – М., 1990. – С. 69.
- 54 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 124.
- 55 Там же. – Л. 58, 71, 82, 83, 133.
- 56 Там же. – Д. 17. – Л. 5, 12; Там же. – Д. 16. – Л. 147.
- 57 Там же. – Д. 16. – Л. 148, 167; Там же. – Д. 17. – Л. 120б.
- 58 Там же. – Д. 16. – Л. 111, 147, 166; Там же. – Д. 17. – Л. 13.
- 59 Там же. – Д. 16. – Л. 126.
- 60 Там же. – Л. 153, 154, 161.
- 61 Там же. – Л. 57, 63, 109, 153, 161, 199.
- 62 ЦДАВО України. – Ф. 1824. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 8.
- 63 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 287; Там же. – Д. 17. – Л. 62 – 66.
- 64 Там же. – Д. 17. – Л. 14; Там же. – Д. 16. – Л. 273.
- 65 Там же. – Д. 16. – Л. 185, 196, 213.
- 66 Витт де Д. Чеченская конная дивизия. 1919 год // Звезда. – 2005. – № 10. – С. 157.
- 67 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 190, 204, 285, 286.
- 68 Там же. – Л. 252, 255, 272, 273; Там же. – Д. 17. – Л. 228.
- 69 Кох С. Встреча с махновцами // Белое движение. – Т. 7. Возрожденные полки русской армии в белой борьбе на Юге России. – М., 2002. – С. 211.
- 70 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 293.
- 71 Елисеев Ф. С хоперцами от Воронежа до Кубани в 1919 – 1920 гг. – Ч. 1. – С. 26.
- 72 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 14, 59, 168.
- 73 Там же. – Д. 285. – Л. 88.
- 74 Там же. – Д. 17. – Л. 17.
- 75 Там же. – Л. 59об.
- 76 Там же. – Л. 206, 218; Там же. – Д. 35. – Л. 147; Витт де Д. Чеченская конная дивизия. 1919 год. – С. 158 – 160, 161.
- 77 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 18, 21, 41.
- 78 Там же. – Л. 37, 75.
- 79 Там же. – Л. 101, 254.
- 80 Там же. – Д. 154. – Л. 283об.; Там же. – Д. 17. – Л. 36, 43; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. – С. 217.
- 81 Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. – С. 209.
- 82 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 315.
- 83 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 154. – Л. 283об.; Там же. – Д. 17. – Л. 115.
- 84 РГВА. – Д. 17. – Л. 51, 119.
- 85 Боевой состав Вооруженных Сил Юга России на 5 октября 1919 года // Белая Гвардия. – 1998. – № 2. – С. 94.
- 86 Соколов К. Правление генерала Деникина // Белое дело. – Т. 8. Кубань и Добровольческая армия. – М., 1992. – С. 174 – 175.
- 87 Елисеев Ф. С хоперцами от Воронежа до Кубани в 1919 – 1920 гг. – Ч. 1. – С. 26.
- 88 Там же. – С. 36.
- 89 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 59.
- 90 Там же. – Л. 148, 167, 169; ГАРФ. – Ф. 5913. – Оп. 1. – Д. 213. – Л. 2; Кох С. Встреча с махновцами. – С. 211; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 – 1921. – С. 217, 218; Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 316, 328.
- 91 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 59; ГАРФ. – Ф. 5913. – Оп. 1. – Д. 213. – Л. 2об.
- 92 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 170.
- 93 Там же. – Л. 172, 305, 318 – 318об., 329.
- 94 Там же. – Л. 130, 132, 138; Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – С. 316.
- 95 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 179, 240, 314.
- 96 Там же. – Л. 161.
- 97 Там же. – Л. 260 – 261.
- 98 Там же. – Л. 262об., 298.